

*Elementy świeckie w ramie wydawniczej
XVII-wiecznych ksiąg cerkiewnych
w Rzeczypospolitej (wybrane przykłady)*

Budujące ramę wydawniczą dzieła¹ epigramaty i listy dedykacyjne, wiersze pochwalne o księdze i autorze, przedmowy tytułowane najczęściej „do czytelnika” lub „do łaskawego czytelnika”, posłowania, kolofony i wiersze-zaklęcia adresowane „do zoila” Stefania Skwarczyńska nazwała dodatkowymi częściami konstrukcyjnymi², inni badacze – preliminariami czy częściami eskortującymi dzieło³. Wymienione delimitatory zewnętrzne, będące zarazem literackimi (rama kompozycyjna) i typograficznymi (rama wydawnicza) znakami początku i końca dzieła, były, zdaniem badaczki tematu Renardy Ociecek, szczególnie wyraziście eksponowane w pisarskiej i wydawniczej praktyce doby staropolskiej⁴.

Elementy dodane do tekstu głównego książki, wprowadzające lub zamykające go i należące do literackiej ramy wydawniczej, występują, rzecz jasna, nie tylko w literaturze staropolskiej. Integralną częścią kulturalnej spuścizny I Rzeczypospolitej są wydawnictwa cyryliczne (tzw. cyryliczne polonika⁵) przygotowywane najczęściej, choć nie tylko, z myślą o wiernych Kościoła

¹ O pochodzeniu i znaczeniu tego terminu por. R. Ociecek, *Rama utworu i rama literacko-wydawnicza książki*, [w:] *eadem*, *Studia o dawnej książce*, Katowice 2002, s. 7, 17.

² S. Skwarczyńska, *Wstęp do nauki o literaturze*, t. 1, Warszawa 1954, s. 452, 455; za: R. Ociecek, *Staworodne wizerunki. O wierszowanych listach dedykacyjnych z XVII wieku*, Katowice 1982, s. 17; *eadem*, *Rama utworu* [hasło], [w:] *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, Ossolineum 2002, s. 776.

³ Na ten temat por. R. Ociecek, *Rama utworu i rama...*, s. 10; *eadem*, *Rama...* [hasło], s. 776.

⁴ *Eadem*, *Rama utworu i rama...*, s. 9.

⁵ Omówienie terminu i przegląd druków tak określanych por. M. Błońska, *Polonica cyryliczne XVI–XVIII wieku*, [w:] *Z badań nad dawną książką. Studia ofiarowane profesor Ałodii Kaweckiej-Gryczowej w 85-lecie urodzin*, cz. 2, Warszawa 1993, s. 433–503; M. Błońska, H. Bułhak, *Na tropach książek cyrylicznych wydawanych w państwie polsko-litewskim w XV–XVIII wieku. Próba charakterystyki*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993.

wschodniego⁶. Zarówno w mniej licznych edycjach dzieł świeckich, jak i w księgach religijnych, w tym cerkiewnych, świat wewnętrzny jest zorganizowany według wskazanego wyżej układu, zrekonstruowanego przez badaczkę na podstawie renesansowej i barokowej literatury polskiej. Rama księgi, bez względu na przynależność wyznaniową autora czy wydawcy, język i tematykę, jest skomponowana zgodnie z przyjętą konwencją wydawniczą, wedle oczekiwań i reguł zrozumiałych dla ówczesnych „rzeczpospolitańskich” czytelników. Tak przygotowane były już XVI-wieczne druki Iwana Fedorowa, a autorytet wydanej przez niego Biblii Ostrogskiej, zdaniem Jarosława Isajewicza, przysłużył się zaszczerpieniu ruskiej kulturze zwyczaju poprzedzania i wieńczenia druków elementami budującymi „ramę”⁷. „Dodatkowe części konstrukcyjne” okalające księgę są bardzo liczne w XVII stuleciu⁸. I chociaż nie stanowiły one obowiązkowego elementu składowego na przykład księgi liturgicznej, to jednak poprzedzają i/lub wieńczą większość edycji o takim przeznaczeniu⁹.

W odniesieniu do ksiąg cerkiewnych wymienione elementy wprowadzające i zamykające dzieło można umownie i nieco przekornie nazwać „materiałami niekoniecznymi”. Są to te elementy dzieła, bez których może ono istnieć, nie tracąc spójności gatunkowo-kompozycyjnej, wewnętrznej logiki i funkcjonalności, a jednocześnie ich frekwencja i treść przekonują, że są istotne¹⁰.

⁶ Do rzymskich katolików czy protestantów częściej zwracano się w języku polskim, w tym języku powstawały m.in. dzieła polemiczne, apologetyczne i literatura okolicznościowa, czasem te pozycje wydawano w dwóch wersjach językowych – po polsku i rusku, por. np. dwujęzyczne dzieło z przedmową *До читателя Христіанского, такъ Русіна, яко Рымлянина* przypisywane Hieracemu Pocijowi pt. *Harmonia albo concordatia wiary, sakramentow y ceremoniy, Cerkwi s. Orientalney z Kościołem s. rzymskim*, Wilno 1608 (tytuł również w wersji ruskiej), opis zabytku por. П. Строев, *Описание старопечатных книг славянских, служащее дополнениєм къ описаніямъ библиотекъ графа Ф.А. Толстова и купца И.И. Царскаго*, Москва 1841, s. 16, nr 31. Tekst w obu wersjach językowych w: *Русская Историческая Библиотека*, t. 7, *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, cz. 2, Санктпетербургъ 1882, s. 170–222.

⁷ Я. Ісаевич, *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів 1989, s. 138–139.

⁸ Najstarsze ruskie druki z przedmowami – komentarzami biblijnymi w metropolii wydawał w Pradze Franciszek Skoryna już w pierwszych dziesięcioleciach XVI w. Teksty i opracowanie por. *Franciszek Skoryna z Połocka. Życie i pisma, wybór tekstów*, tłum. i oprac. M. Walczak-Mikołajczakowa, A. Naumow, Gniezno 2007.

⁹ Na temat druków z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego por. Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 100–101, 195; por. także Л.А. Итигина, *Белорусские старопечатные предисловия XVI–первой половины XVII в. (просветительные тенденции)*, [w:] *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*, Москва 1981, s. 27.

¹⁰ Wiele mówią m.in. o samych księgach, o intencjach wydawcy, tłumacza bądź autora, o oczekiwaniach, jakie ma on względem odbiorcy, i zapotrzebowaniu społecznym, w tym wypadku odbiorców duchownych. Niekiedy pełniły one istotną funkcję formacyjną w stosunku do przedstawicieli tych środowisk, były przekaznikami wiedzy ważnej dla kapłana,

Autorami przedmów, wierszowanych i pisanych prozą dedykacji oraz posłowi najczęściej byli duszpasterze, głównie wykształceni przedstawiciele hierarchii: biskupi, archimandryci, ihumeni, a zarazem drukarze, redaktorzy, korektorzy i inicjatorzy wydań, rzadziej zaś świeccy intelektualiści pełniący wymienione funkcje.

Świeckimi autorami wprowadzeń do ksiąg cerkiewnych w pierwszej połowie XVII wieku byli Leon Mamonicz – wileński typograf, oraz lwowski drukarz Michał Śložka. Obaj posiadali własne warsztaty, ten drugi tłoczył księgi cerkiewne także dla staupigialnego bractwa. W ich ofercie wydawniczej znalazła się jedna z najważniejszych pozycji liturgicznych – służebnik.

Większość przedmów i listów dedykacyjnych w drukowanych wówczas w metropolii kijowskiej liturgiaronach pełniła funkcję dydaktyczną wobec celebransów. Zawierają one uwagi dotyczące odpowiedniego sprawowania liturgii i duchowego do niej przygotowania, porady natury dyscyplinarno-obrzędowej oraz formacyjne pouczenia. Często definiowana jest sama księga przez wskazanie jej zawartości, użytkownika i przeznaczenia¹¹. Lektura prefacji dedykacyjnych świeckich wydawców pokazuje, że stawiali sobie oni zbliżone cele.

Doskonałym tego przykładem są teksty Leona Mamonicza. W *Liturgiaronie* z 1617 roku drukarz umieścił herb Sapiechów wraz z wierszem go komentującym oraz list dedykacyjny adresowany do Leona – przedstawiciela tego rodu i jednocześnie inicjatora wydania księgi. Wyraził wdzięczność mecenasowi za wsparcie i zaangażowanie, dzięki któremu możliwe stało się drukowanie ksiąg potrzebnych duchowieństwu. To on miał zaplanować najpierw edycję służebnika, następnie trebnika oraz wyrazić pragnienie, aby w tej pierwszej księdze znalazła się osobna nauka dla kapłanów dotycząca służby ołtarza¹². Po tej krótkiej wzmiance Mamonicz porzuca osobę mecenasa, wypełniając swoją dedykację informacjami na temat dziejów liturgii na gruncie słowiańskim, skupia się na zasługach Cyryla i Metodego, opisując problemy Apostołów

por. A.Z. Nowak, *Materiały niekonieczne w księgach liturgicznych: objaśnienia dla kapłanów na przykładzie „antimensonu”*, [w:] *O miejsce książki w historii sztuki*, red. A. Gronek, Kraków 2015, s. 147–174.

¹¹ Doskonałym przykładem realizacji tych zadań może być przedmowa mnicha peczerskiego Tarasa Zemki do *Liturgiaronu* kijowskiego, nazywana traktatem liturgicznym, czy też formacyjna względem kapłanów przedmowa biskupa Arseniusza Żeliborskiego do *Trebnika* lwowskiego z 1645 r.

¹² „[...] вола вѣ моего мѣтнѣного пана была, жебы притомаѣ и наѣка сѣиѣнѣнѣкомѣ положена была, и в томѣ зчинилося, штосѣ на тотѣ часѣ зчинити могло и зчинитѣся еше дасть Бѣѣ доконалей можеть кѣды требники на свѣтѣ выхѣдити вѣдѣть што все [...] вѣ славѣ Бѣѣ вѣ Трѣици єдиноѣ и на пожитокѣ станѣ сѣиѣнѣческаго, а за тѣмѣ всего хрѣтѣанѣства законѣ нашего греческаго [...]”, Леонъ Козмичъ Мамоничъ, Йєснє Вєльможномѣ Панѣ єго мѣтнѣ Панѣ Левнови Сапєзє [...] Великомѣ цнѣотѣ і наѣкѣ милоснѣикови и патрѣнови, [w:] *Книга слѣжєвнѣкѣ*, Вѣано 1617, к. 3 (nlb.).

z klerem łacińskim i przychylność papieża Hadriana II dla idei nowego języka liturgii¹³. W ten sposób dedykacyjna prefacja wpisała się w podjętą kilka lat później w duchowo-intelektualnym środowisku Ławry kijowsko-peczerskiej dyskusję na temat godności (*dignitas*) słowiańskiego języka jako liturgicznego¹⁴.

A zatem wkład Sapiiehy – adresata dedykacji – w powstanie *Służebnika* został doceniony, ale ważne dla drukarza stało się nie tylko rozświetlenie jego imienia, lecz również poszerzenie wiedzy odbiorcy książki, czyli parafialnego duchowieństwa, na temat pochodzenia, starożytności i dostojęstwa języka słowiańskiego¹⁵. W świetle tego listu przekazanie wiedzy było także nadrzędnym celem jego patrona – inicjatora dołączenia do książki osobnej, dotyczącej służby ołtarza „nauki dla kapłanów”. Owo będące właściwym wprowadzeniem do liturgiarionu pouczenie to pierwsza w metropolii kijowskiej drukowana pomoc tekstowa, w której zebrano użyteczne porady i zalecenia dotyczące służby ołtarza. A zatem dwie osoby świeckie, drukarz i jego patron, stały się głównymi sprawcami wydania książki liturgicznej. Ich zasługą było nie tylko wydrukowanie absolutnie podstawowej w posłudze kapłańskiej pozycji, ale i umieszczenie w ramie wydawniczej materiałów stanowiących wsparcie dla celebrysa.

Dwadzieścia lat później, w 1637 roku, w warsztacie brackim we Lwowie ukazał się *Służebnik* z przedmową drukarza do duchowieństwa (il. 1). Michał Ślozka w tytule do „arcypasterzy i pasterzy i innych cerkiewnych ojców i braci” sięgnął po formułę celownikowego przypisania, do tekstu dołączył charakterystyczne dla dedykacyjnych listów pozdrowienie¹⁶. Prawdopodobnie jednak to ujęcie zostało zastosowane jedynie w celu zwrócenia uwagi odbiorcy na ważne treści metatekstowe, które tu przeważają, a zatem tekst jest prefacją, co dodatkowo potwierdza napis umieszczony w żywej paginie: „przedmowa do czytelnika duchownego”.

Podobnie jak wprowadzenie wileńskiego typografa w dużej mierze zostało ono poświęcone księdze i zawartej w niej Służbie Bożej (jej ustanowieniu przez Chrystusa, udziałowi świętych Ojców w stworzeniu porządku). Jan Złotousty

¹³ *Ibidem*, k. 5–6 (nlb.).

¹⁴ A. Naumow, *Utwory południowosłowiańskie w cerkiewnosłowiańskim piśmiennictwie w Rzeczypospolitej*, [w:] *Latopisy Akademii Supraskiej*, t. 2: *Kościół prawosławny na Bałkanach i w Polsce – wzajemne relacje oraz wspólna tradycja*, red. U. Pawluczuk, Białystok 2011, s. 30.

¹⁵ Zdaniem badacza to przekonanie o rozległości i starożytności języka słowiańskiego łączyło myśl historyczną i filologiczną tamtych czasów, A. Naumow, *Język – deklaracja przynależności czy narzędzie?*, [w:] *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 38–44.

¹⁶ М. Словка, Превсцѣннымъ еже въ Хрѣтѣ, и въ Бл҃гочестїи Явлскїи оученїи, и стѣхъ оцѣ догма(т) и преданїи довланиъ хранителемъ, стѣхъ сокорныя Явлскїа Восточныа Цркви, Архїереѣмъ и Пастыремъ, и всего чинѣ црковного шцѣлнъ и братїѣ дх҃овнымъ, ѿ всенаннаго Б҃га въ Трїци славиаго: миръ, здравїе, долгоденьствїе, провоправаши и дш҃евное спасенїе, [w:] *Литургарїон си естѣхъ саживникъ*, Львовъ 1637, k. 2 (nlb.).

i Bazyli Wielki zostali wskazani jako autorzy liturgii obowiązujących w Cerkwi będącej w jurysdykcji Konstantynopola.

Kolejny podjęty przez świeckiego autora problem dotyczył szczegółów obrzędowej praktyki liturgicznej: obowiązku wlewania „teploty”, czyli wrzątku (gr. *zeon*), do wina w trakcie przygotowania darów ofiarnych. Uwagi natury dyscyplinarnej na temat majątku cerkiewnego, głównie cennych złotych czy srebrnych paramentów, których nie wolno używać do innych niż liturgiczne celów ani sobie ich przywłaszczać, Śłozka wsparł autorytetem kościelnych kanonów i nauczycieli, a argumentację zwińczył przestrożą. Wchodząc zatem w kompetencje biskupa, groził karami, włącznie z odsunięciem od posługi duchownej, tym księżom, którzy w sposób nieodpowiedni odprawiają liturgię lub źle rozporządzają utensyliami.

Po tych napomnieniach w końcowej części przedmowy wydawca, zwracając się bezpośrednio do kleru, przypominał przedstawicielom tego stanu, że są zobowiązani jako „stróże, nauczyciele i nadzorcy” zachowywać opisany porządek i go strzec. Następnie polecił ich uwadze ponownie wydany w metropolii liturgiaron, a podkreślając wartość księgi, nazwał ją „niezwykle cenną i jaśniejącą perłą zbawienia rodu ludzkiego”¹⁷.

Wymienione elementy przedmowy, a więc przypomnienie o obowiązkach duszpasterskich, wybrane uwagi dotyczące spraw dyscyplinarnych oraz obrzędowych, apostrofa do kapłana przywołująca zaszczytne jego tytuły w kontekście powinności, zazwyczaj są częścią składową nauk głoszonych przez biskupa do zgromadzonego na synodzie duchowieństwa, a od XVII wieku, jak wspomniano wyżej, wypełniają przedmowy drukowanych ksiąg cerkiewnych komponowane zazwyczaj przez hierarchów. Podobne treści znajdują się również w tych podpisywanych zbiorczo przez wileńskie czy lwowskie bractwo cerkiewne¹⁸. Co tłumaczy tak odważne wkraczanie świeckiego wydawcy w kompetencje wyższego duchowieństwa? Być może przywileje królewskie na druk łacińskich i cyrylickich ksiąg, błogosławieństwo patriarchy, metropolitów wschodnich oraz Piotra Mohyły, a przede wszystkim wsparcie, cieszącego się przywilejem stauropigii bractwa, które jeszcze wówczas posiadał¹⁹.

Nie wszystkie mowy dedykacyjne adresowane do świeckich czy duchowych patronów przekształcały się w egzorty dla kapłanów. Niemniej jednak zauważalna jest tendencja, aby umieszczany w kaznodziejskim druku cerkiewnym tekst opiewający świeckiego patrona był w pewnej mierze użyteczny dla duchowieństwa.

¹⁷ *Ibidem*, k. 4v (nlb.).

¹⁸ Por. np. przedmowę *Euchologionu* – Lwów z 1661, powtórzoną w 1681 i 1691 r., czy Wilno z 1621, powtórzoną w 1638 i 1641 r.

¹⁹ Na temat cofnięcia Śłozce przywileju patriarchy, anatemy Mohyły i konfliktów z bractwem, por. I. Огієнко, *Історія українського друкарства*, Київ 2007 (1. wyd. Львів 1925), s. 147–166.

Liczne w wierszach i listach dedykacyjnych pochwały kierowane do świeckich przedstawicieli szlacheckich rodów: Ostrogskich, Światopełków-Czetwertyńskich, Proskurów-Suszańskich, Stetkiewiczów, Wołłowiczów czy Ogińskich występują również w wierszach heraldycznych. W herbowych epigramatach świeckich patronów stawiano wiernym za wzór stałości w wierze, pobożności i męstwa: *МѢЖСТВО И ПОВОЖНОСТЬ ТѢТѢ ГНѢЗДО ОУВИЛИ / БЫ ИЛИ СѢЩАНСКІИ ЗАВШЕ СѦ ЦИТИЛИ*²⁰, sławiono jako obrońców ojczyzny i Kościoła jednocześnie:

<i>Ewangelia pouczająca</i> (Kijów 1637)	<i>Nowy Testament</i> (Jewie/Wilno 1641)	<i>Oktoich</i> (Lwów 1640)
Видитъ в' томъ Клейнотѣ свой Клейнотъ Црковъ наша, Же и Ѡчизна видитъ, то вздоба ваша Стеткевичеве. Я тожъ теперь южъ всѣмъ гавно, Гды Црковъ, Ѡчизна васъ хвалитъ не даремно, Бо Стрѣла и Котвица с' Крѣтомъ сѦ скѣпили, Мечъ острый, Мѣсѣци и грѣты сѦ зъѣвили. С' котрыхъ Стрѣла, Котвица, къ Цркви жарливость, Мечъ, грѣты къ Ѡчизнѣ вашѣ кажѣтъ милость.*	Крѣтъ роздартый гойности знакѣ завше ывалъ. Мѣтъ з' звѣздою к' нѣш дорогѣ оуказыв(алъ). Бремковъ до фѣндамѣтѣ Цркви заживано, Стрѣлами засъ ѡчизны значне вѣронѣ(но), Тымъ Клейнотомъ Ѡгинскѣи здавна сѦ ци(итили), Гдыж Бѣс, Цркви, вѣрне ѡчизне сѣж(или).**	Марсъ та Стрѣлою, Нѣо Звѣздами оучтило: Зкотрыми сѦ свѣтило Лѣнное злѣчило. Стрѣлою врагѣвъ тазѣмъ, свѣтлѣ всвѣчаешъ Црковъ Хѣс, в' котрой самъ не сгасашъ.***

* П. Могила, На старожитный Гервѣ ихъ Млѣтѣй Паншевѣ Стеткевичевѣ епиграмма, cyt. za: Хв. Тітовъ, *Матеріяли для історіі книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в. Веззбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, s. 340.

** На старожитный клейнотъ Млѣтѣй Ѡгинскихъ, cyt. za: *Прадмовы і пасляслоуі паслядніка Францыска Скарыни*, red. У.М. Мальдзіс, Мінск 1991, s. 302.

*** На старожитный клейнотъ ихъ Милостей Паншевѣ Сѣлатицкихъ, [w:] Октвиухъ сирѣчь Усмогласникъ. Твореніе Прііѣ ѡца Іванна Дамаскина и прочѣ Сѣщѣ, Лвовѣ 1640, k. 2v (nlb).

Wymienione elementy pochwały zazwyczaj powracały w dedykacji prozą, jeśli takowa towarzyszyła stemmatowi. I tak w liście do Bohdana Stetkiewicza Lubawickiego z kijowskiej *Ewangelii pouczającej* Piotr Mohyła, rozwijając

²⁰ На старожитный Гервѣ ихъ Млѣтѣй Паншевѣ Проксѣрѣвъ-Сѣщанскихъ, [w:] Трїодіонъ, Киевѣ 1640; cyt. za: Хв. Тітовъ, *op. cit.*, s. 361.

laudację, z cytowanego wyżej wiersza, szerzej przedstawiał i konkretyzował wzmiankowane w epigramacie zasługi podkomorzego względem Matki Cerkwi, walki z wrogami Rzeczypospolitej, tak na forum politycznym, jak i na polu bitwy:

<p>Церковѣ ковѣмъ Матка наша, памітаючи знаменитыѣ працы Бѣ, моєгѣ Мѣ Пана, которыѣсь ронилъ на лѣксцахъ пѣбличныхъ, бороначи правѣ и волности шноѣ прѣ дѣдикованіе тоѣ книги, оуставичнѣю вѣдчностъ свою всвѣдчаєтъ. Замышляючи, абы не тылько тыѣ вѣки, але и потолныѣ часы читали, и вѣдали ш такъ горливомѣ Стеткевичѣ Восточноѣ Цркви правдивомѣ сынѣ. Занесте не допѣтитъ молчати намъ твоѣ шхота вывѣдѣ на Сеймикѣ, гдѣ рѣжарючи свою врожонѣю горливорѣ, Црковѣ Маткѣ нашѣ [...] стараніемѣ своѣмъ, охотнѣ оувеселалесь. Я не тылько на пѣбличнѣхъ плацахъ, такъ великѣю горливорѣ Цркви Матцѣ своей (которѣ тѣ вѣ дѣхѣ зродила, и до Цртва Нѣного провадитѣ) всвѣдчаєшъ, але тыжъ и вѣ домовомѣ помешканію повожностію житія твоего значне то потвержаєшъ [...].</p>	<p>Я ежели хто високѣ и повагѣ, вѣ Речи посполитой презацного домѣ Бѣ моѣ Мѣ Пана, видѣти хочетъ, нехай заглянетъ до поважного Сенатѣ Полскогѣ, шбачитъ тамъ продковѣ Бѣ Пѣа, стопы и высокѣѣ столицы, на которыхъ при бокѣ Панскомѣ для великихъ заслѣгъ своихъ, и шдростѣй, сѣдали. Нехай кинетъ шкомъ на Рыцѣрское коло, многилъ тамъ прислѣгаєтъ сѣ П.П. Стеткевичомѣ. Нехай порахѣтъ валныѣ Ѣкспедицѣѣ, довѣдаєтъ сѣ, такъ шжне завше мечами своѣми ламали карки неприятельскѣѣ, шво згола коликолвекѣ Налсѣнѣшій Король Полскѣй, шкирала заслѣжоныхъ шчизнѣ и шдрыхъ шжнѣ, на столицѣ сенаторскѣѣ, завше знаходилъ вѣ домѣ П.П. Стеткевичовѣ, коликолвекѣ Коло Рыцѣрское жадало вѣглы, вѣ справахъ Речи посполитоѣ послѣ лѣкти, для шмышлѣванѣ доврого Ѣчизны, лѣвало и маєтъ завше вѣ домѣ П.П. Стеткевичовѣ. Колѣколвекѣ взывала Ѣчѣна на непрѣтѣла, валечныхъ и битныхъ Герѣлесовѣѣ, выхѣдили завше зѣ домѣ П.П. Стеткевичѣ.</p>
---	---

* П. Могилѣ, Бѣгородномѣ и бѣгѣтивомѣ его Мѣти Панѣ Богдановѣ Стеткевичовѣ Любавицкомѣ, цит. за: Хв. Тітовъ, *op. cit.*, s. 338.

Natalia Jakowenko zauważyła, że wymieniony zestaw cnót był standardowy już w XVI-wiecznych rzeczpospolitańskich panegirykach²¹. Nie były to zatem pochwały specjalnie dostosowane do księgi religijnej, ale w związku

²¹ Н. Яковенко, *Топос з'єднаних народів у панегіриках князям Острозьким і Заславським*, [w:] *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, Київ 2002, s. 254–255.

z tym, że propagowały chrześcijański wzorzec moralny, wpisywały się w parnetyczne tendencje obecne w wielu innych tekstach wydawniczej ramy. Stemmaty i listy dedykowane świeckim patronom, bez względu na rodzaj książki, budowały legendy o pochodzeniu poszczególnych rodów, wywodząc je od kijowskich, ruskich czy litewskich kniaziów²². W ten sposób na przykład Kisiele, Świętoldycze czy Niemiryce byli przedstawiani jako godni potomkowie propagatorów chrześcijaństwa, hojnych darczyńców, fundatorów klasztorów i cerkwi.

Mimo to można wskazać pewne tendencje dotyczące laudacji w księgach cerkiewnych. Po pierwsze, spora ich grupa opiewa przedstawicieli hierarchii cerkiewnej. Dobrych pasterzy ukazywał między innymi wspomniany świecki drukarz Ślozka w wierszu sławiącym Arseniusza Żeliborskiego z lwowskiego *Nomokanonu* z 1646 roku oraz w liście do Atanazego Żeliborskiego z *Trio-dionu* lwowskiego z 1664 roku. Niekiedy pochwały dotyczące osób świeckich bywały przenoszone na krewnych stanu duchownego. Na przykład wiersz skomponowany prawdopodobnie przez Gabriela Dorofiejewicza z tytułem *Do Wielmożnego Pana Jego Miłości Pana Aleksandra Bałabana starosty winnickiego* [...], pomimo że dedykowany świeckiej osobie, w pewnym stopniu był wyrazem uznania dla wydawniczej działalności zmarłego biskupa lwowskiego Gedeona Bałabana²³. Zostały tam także wyrażone oczekiwania nadawcy związane z dalszą działalnością wydawniczą zarówno samych Bałabanów, jak i innych zamożnych patronów czy hierarchów, którzy zechcą pójść w jego ślady.

Podobne zjawisko można dostrzec również w listach dedykacyjnych. Umożliwiały to retoryczne zasady komponowania mowy pochwalnej, w której stałym miejscem było wysławianie przodków.

²² Przykładem w drukach religijnych posłużyć może komentarz herbu Kisielów Świętoldycz z *Paterykonu* (Kijów 1635) Sylwestra Kossowa lub dedykacja Piotra Mohyły objaśniająca pochodzenie klejnotu Proskurów z *Ewangelii pouczającej* (Kijów 1637), na ten temat por. H. Яковенко, *Внесок геральдики у творення „території з історією” : геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII століття*, [w:] *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVII століття*, Київ 2012, s. 165–203.

²³ „Пріймижъ южъ ово, такъ сынъ церковный побожный // Оупоминокъ тотъ, пане мой, пане великожрый. // Ялександре Балаване, чогось венць жадалъ, // тое, щасливыйъ коудчи, нынѣ огладалъ. Книгъ, сь книгъ Златоустого найпреднѣйшю // И такъ в перействѣ найповажнѣйшю. // О котроуи ведлѣтъ потревы, уподована, // пилае ѿ еѣпа было старана // Зешлого ѿца Гедѣона Балавана, // Нѣгды вѣлѣтъ намъ любого пастыра и пана, // Явы преложена была на языкъ славный [...]”. *До Великожного Пана, его Милости Пана Ялександра Балавана, старосты Вѣнницкого и прѣдъ, [w:]* *Иже въ сѣыхъ Оца нашего Іованна Златоустого Ярхїѣпа Константинопѣла книга в сѣенъствѣ къ немже въ кратцѣ събранное житіе Сѣго и прочаа ноужнаа в оушю ползъ прочитателѣ паче же влгоговѣнны иерѣ въ исправленіе приложена соѣ, Львовъ 1614, k. 2v (nlb).*

I tak list z kijowskiej edycji mów Jana Chryzostoma (1623), przypisany w adresie dworzaninowi Teodorowi, świeckiemu przedstawicielowi rodu Kopysteńskich, wychwała „godne naśladowania życie” jego krewnego – biskupa przemyskiego Michała Kopysteńskiego, jednego z dwóch władcyków, którzy nie przystąpili do unii w 1596 roku²⁴.

Powyższe przykłady dowodzą, że niekiedy pomimo konkretnego adresata treść listu w niewielkim stopniu odnosiła się do niego, a przesłanie kierowane było do szerokiego kręgu, w tym wypadku przede wszystkim duchownych odbiorców. Ich bowiem dotyczyło zobowiązanie do naśladowania wskazanego wzorca postępowania i przegładania się w poczynaniach dobrych kapłanów niczym w „zwierciadle życia”, jak wyraził to parę dziesięcioleci później Symeon Stawnicki, świecki drukarz, w przedmowie do podręcznika teologicznego²⁵.

Innym przejawem wprowadzania elementów świeckich w sferę sakralną są dedykacyjne modlitwy „na początek księgi” i za nią dziękczyniące²⁶, występujące w kilku ewangeliarzach zamiast przedmowy. Zazwyczaj zawarte jest w nich krótkie pozdrowienie oraz prośba do Boga w intencji duchowych i świeckich zwierzchników. Na liście dostojników znajdują się kolejno: patriarcha, metropolita, biskup, osobno wspomniany jest również król. W *Ewangeliarzu lwowskim* z 1636 roku Władysław IV został wymieniony jako pierwszy:

Гѣси Гдѣи владѣщаго нами великаго Корола нашего Владислава
въ мирѣ, здравїи и долгодѣствїи и покори по нвоуѣ Его всакаго врага
и спѣсѣтатя, и всего свѣтъ Его въ мирѣ съхрани. И ихъже оутвержденїемъ
прївѣтѣйнымъ, сіа Книга напечатася²⁷.

Identyczna formuła znajduje się także w innych ewangeliarzach, zmianie ulega jedynie imię króla²⁸.

²⁴ П. Беринда, Бѣ Благѣтїи свѣтло сіающаго Зацне Урождоноу Млѣти Панс Федорѣ Копистенскому, влѣвнства Бѣго, и здоровѣ доврого зѣ шасливынѣ позвоженалѣ многолѣтнѣно зычитѣ и вѣншѣтѣ, [w:] Же въ стѣхѣ Оца ншїго Іванна Златобѣстаго [...], Киевѣ 1623; cyt. za: Хв. Тітовъ, *op. cit.*, s. 82.

²⁵ Симеон Ставнѣцкїй, Предсѣловіе до чителника, [w:] Зерцало до преїзрена и лавѣйшаго зрозѣмена Бѣри Гѣой, Уневѣ 1680, k. 2 (nlb.).

²⁶ Пор. пр. Молитва къ Вседержителю Бѣ въ начатокѣ книги сѣл, [w:] Евангелїон сирѣчѣ блговѣстїе блгодуховенныхъ Евангелїствъ, Лвовѣ 1644.

²⁷ Молитва къ Вседержителю, [w:] Евангелїон сирѣчѣ блговѣстїе блгодуховенныхъ Евангелїствъ, Лвовѣ 1636, k. 3; та sama formuła w тексїе Молитва къ Вседержителю Бѣ въ начатокѣ книги сѣл, [w:] Евангелїон сирѣчѣ блговѣстїе блгодуховенныхъ Евангелїствъ, Лвовѣ 1644.

²⁸ Пор. np. modlitwę za króła Michała (Korybuta Wiśniowieckiego) w *Ewangeliarzu lwowskim* z 1670 lub króła Jana (Sobieskiego) w edycji lwowskiej z 1690 r.

Pojawienie się tych postaci w modlitwach wstępnych, podobnie jak w dedykacjach, mogło być wyrazem nadziei wydawcy czy autora na materialne lub duchowe wsparcie i dalszą przychylność owych mężów²⁹. W pewnym sensie było to zabezpieczenie dla samej księgi, która przez pozdrowienie lub modlitwę za imiennie wywołanego patrona czyniła go potencjalnym opiekunem wydawcy czy dzieła. Zbliżoną funkcję pełniły oświadczenia wydawców, że druk odbywa się za zgodą polskiego króla, który nadał ten przywilej danej instytucji czy osobie. Występują one w tytułach, przedmowach, posłowiach lub kolofonach. Kolejność przywoływania świeckich i duchownych patronów bywa w nich różna:

<i>Liturgiarion</i> (Wilno 1583) – kolofon	<i>Liturgiarion</i> (Lwów 1666) – przedmowa
<p>Вседръжителѧ Бѣа ѿца бл҃говоленїемъ и щедротами иже кѣ на єдинороднаго Сѣна Гѧ нашего Іс Хѧ, и съдѣйствиѣ Пресеѧго и животроращѣ Дѣа, повелѣнїемъ бл҃гочѣтнѧго Гѣра Великаго Короля, Єго Млти Стефана за привилїе волею и ласкою Є королѣскїа Млти и бл҃гвенїемъ пресеѣннаго Архієїппа Митрополита Кїєскїа і галицкїа і всеа Рѣси кї Іонисифора.*</p>	<p>Въ чѣтѣхъ и хвалѣхъ єго за произволенїемъ и бл҃гословенїемъ стѣкїишнѣхъ Патріархѣ [...], Архієїппѣ [...], Єїппѣ [...], Пастырей Россїйскїхъ синодалнымъ и за Привилїеи Наказнѣишнѣхъ Королевѣхъ Ихѣ Мл Полскїхъ вратетѣхъ нашеїхъ старописмѣннѣхъ, при Церкви славнога Оусненїа Пѣтыа Влчци нашой Бѣци [...] шодровливе на дрѣвована книгъ надаными , а ѿ нїѣшнаго Короля єго Млти шасливе паншючого стверженными.**</p>

* Tytułowa strona *Służeбника* nie zachowała się, cyt. za: И. Каратаевъ, *Описание славяно-русскихъ книгъ, печатанныхъ кирриловскими буквами*, т. 1, *Съ 1491 по 1652 г.*, Санктпетербург 1883, nr 106.

** Симеон Ставницкїй, Превсеѣннымъ еже в Хрѣтѣхъ и въ бл҃гочѣтїи яїпскїхъ оученїи, и стѣхъ отецѣхъ догматѣхъ и преданїи довланихъ хранителемъ, стѣхъ соборнымъ яїпскїа Восточнага Церкви, Архієреемъ и Пастыреѣ, и всегѣхъ чинѣхъ церковнагѣхъ чѣтнѣмъ ѿцемъ и Іереємъ ѿ Всесїанагѣхъ Бѣа въ Тѣрци славиагѣхъ мирѣхъ, здравїе, долгоденствїе, правопрավданїемъ, и дшєвное спїнїе, [w:] *Литѣургїарїон сн єсть слѣжєвникъ*, Львовъ 1666, k. 3.

Fakt, że w prawosławnej księdze cerkiewnej pojawiła się postać świeckiego władcy, jest jeszcze jednym dowodem na to, iż w prawosławnej (także

²⁹ Takich dodatkowych elementów nie ma uniwersalna modlitwa wstępna Piotra Moły z *Liturgiarionu* z 1629 r., nie zwracał się do dostojników także Michał Ślózka w modlitwie z *Ewangeliarza* lwowskiego z 1665 r.

w unickiej) Cerkwi w państwie polsko-litewskim katolicki król zajął miejsce wschodnich cesarzy. Stało się to, jak zauważył Aleksander Naumow, już wcześniej w trudnym dla niej okresie panowania Zygmunta III Wazy. Natomiast w czasach Piotra Mohyły proces przyznawania królowi liturgicznego statusu został zakończony, świadczą o tym między innymi modlitwy w intencji władcy w trakcie liturgii (na proskomidii i po konsekracji)³⁰.

Rzecz przedstawia się zgoła inaczej w drukach kijowskich w drugiej połowie XVII wieku, gdzie miejsce króla zajmuje car³¹, a jego władza w przeciwieństwie do królewskiej jest sakralizowana³². W wydaniu *Pateryku kijowsko-peczerskiego* z 1661 roku, a następnie między innymi w zbiorze kaznodziejskim *Miecz duchowny* Łazarza Baranowicza (1666), w teologicznej pracy archimandryty Innocentego Gizela *Pokój z Bogiem człowiekowi* (1669) na odwrocie strony tytułowej i kolejnych stronach, a zatem w miejscu tradycyjnie zarezerwowanym dla kompozycji herbowej, znalazły się wiersze i grafiki sławiące cara (il. 2, por. także il. 5 z artykułu A. Gronek) oraz list dedykacyjny do cara Aleksego Michajłowicza (il. 3)³³.

Elementy świeckie w księdze religijnej są obecne nie tylko dzięki świeckim autorom tekstów z ramy, ich adresatom czy patronom imiennie wskazanym w przedmowach, wierszach i listach dedykacyjnych, ale także dzięki nadaniu nowej funkcji elementom świeckiej kultury.

Pierwszy w Rzeczypospolitej wiersz herbowy w księdze wydanej przez prawosławnych został umieszczony w 1581 roku w Biblii Ostrogskiej. Od tamtej pory kompozycje stemmatyczne pojawiały się w większości religijnych dzieł drukowanych³⁴. Ciekawym przykładem metamorfozy, którą przeszła ta z pochodzenia świecka tradycja heraldyczna w czasach baroku, była jej adaptacja do celów religijnych. Joannicjusz Galatowski jest autorem adresowanego do Żydów dzieła polemicznego *Mesjasz prawdziwy* (1669), które rozpoczyna

³⁰ A. Naumow, *Prawosławna wizja...*, [w:] *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 63–75. O nabożeństwie dziękczynnym z okazji wyboru Władysława IV na króla z *Trebnika Mohyły* por. *idem*, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, (= Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne, t. 1), Kraków 1996, s. 158–159.

³¹ Por. np. modlitwę z *Ewangeliarza* kijowskiego z 1697 r.: **ГЛОВО КЪ ГЛОВОС БГЪ ГАДЪ НИЦАИ ИНС ХРЪТЪ**, [w:] *Євліє, Киявъ 1697*, k. 3 (nlb.).

³² Na ten temat por. M. Melnyk, *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*, Olsztyn 2005, s. 244. Tam też literatura przedmiotu.

³³ Na ten temat czyt. *Ю. Шустова, Государственная символика в геральдических композициях книг киевской и московской печати 60–годов XVII в.*, [w:] *Человек в культуре русского барокко*, red. М.С. Киселева, Москва 2007, s. 225–233.

³⁴ Badacz ukraińskiej kultury mówi o herbomanii, która ją opanowała w XVII w., por. В.Н. Перетц, *Из наблюдений над украинским виршеписанием XVI–XVII вв.*, [w:] *Исследования и материалы по истории старинной Украинской литературы XVI–XVIII веков*, Москва–Ленинград 1962, s. 145.

sześciowersowy epigramat komentujący chrześcijański znak krzyża. Został on ukazany w obrazie „klejnotu rodowego” Syna Bożego, a wiersz nosi tytuł dotrzymujący herbowej konwencji: **На пресвѣтлы(й) всеиѣ свѣтѣ свѣтащій Герѣтъ Мѣси Прѣвнѣого Іса Хрѣта Снѣ Бжїа** (il. 4):

Крѣтъ сѣ Хѣтъ павлѣтъ на высокоиѣ Нѣѣ,
 Крѣтъ вѣвѣ за Герѣ Хѣ вѣзѣ вѣ кроваво(й) Потрѣвѣ,
 Гды на Крѣтъ свою Кровь вѣ встанїи Лѣта
 Вылѣлѣ, за грѣхи вѣсего широко Свѣта.
 Правдивого Мѣсїю Герѣтъ Сго Правдивый
 Показѣтъ вѣмѣ, роде жидѣскїи здравїи(й)³⁵.

Podobne zjawisko występuje we wspomnianych wyżej modlitwach z ewangeliarzy. Tytuł tego wprowadzającego tekstu wprost nawiązuje do formuły „ofiarowania” występującej w listach dedykacyjnych, w której wyliczane są wszystkie tytuły adresata: stanowe, rodowe lub związane z pełnionymi godnościami, a całość wieńczy pozdrowienie lub/i błogosławieństwo w przypadku autorów – hierarchów:

<i>Ewangeliarz</i> (Lwów 1636)	<i>Triodion</i> (Kijów 1648)
<p>Вседержителю Всеѣхъ Црѣ вѣкомѣ вѣзсѣртнѣ, непостижимѣ, безначалнѣ, всеианѣ, непристѣпнѣ, нѣси и земли, видимѣже всеѣмѣ и невидимѣ Творцѣ и сѣдѣтелю. Прѣнесѣши прѣстѣомѣ словѣ, прѣжде вѣкѣ рожденнѣ, Іс Хрѣтѣ Снѣ Бжїю, свѣсѣ сѣ Сѣцѣмѣ безначалнымѣ и Бжѣтвеннымѣ Дхѣомѣ въ Трѣци славиномѣ, и въ послѣднѣмѣ лѣта за милѣдіе не изреченное смѣтренїа ради, на земли въ плоти павлѣшемѣсѣ, и сплшемѣ ѿ таѣ смертнѣмѣ рѣдѣ члѣвчѣ: хвалѣ и славѣ, всеелѣнїе, честь и поклонѣтъ въздавши.*</p>	<p>Новозбранномѣ Высоце Превелеенномѣ, Сго Млѣти Гдѣнѣ Сѣцѣ Ісифѣ Трызнѣ, зѣ ласки Бжѣи С Великїа и Чсдотворнѣмѣ Лавры Кїево-Печерскїа, Архїмандритѣомѣ ѿ Бга дарованномѣ намѣ Сѣцѣ и Пастыреви. Мира, здравїа, долгоденствїа, и всеѣхъ временнѣхъ Блѣтъ и вѣчныхъ полѣчити оусердно жѣлаемѣ.**</p>

* Молитва къ Вседержителю, [w:] *Євангелїон сирѣчѣ Блѣговѣстїе Бгѣдхновеннѣ Євангелїстѣ, Лѣвѣ 1636.*

** *Трїадїон сїестѣ Трїпѣснѣцѣ (Кїевѣ 1648), сѣт. за: Хв. Тїтовѣ, op. cit., s. 347.*

³⁵ Іоаникїи Галѣтовскїи, *Мѣси Правдивый Іс Хѣ Снѣ Бжїи, Кїевѣ 1669, k. 1v (nlb).*

W *Oktoichu* lwowskim z 1700 roku podobne nawiązanie do konwencji listów wykorzystano w modlitwie do Matki Bożej, ujętej w tytule w formę dedykacji: *ТѢБѢ ПРѢЧТОЙ, ПРЕСТОЙ И ПРЕБЛАГОВЕННОЙ ДѢВѢ МРИ БГОРОДИЦИ ПРѢВѢЧНОЙ МСАДОСТИ МАТЕРИ* (k. 2–4, nlb.). Wprowadzono tu również charakterystyczną dla zakończeń listów dedykacyjnych formułę ofiarowania księgi Patronce bractwa Zaśnięcia Bogurodzicy:

ОКТОИХЪ нарицаемой рѣкодѣланѣи нашей, изъ дръкарнѣи нашей Братской Црѣкве
Преславнаго Успенія Твоего, въ потребуѣи пѣнїа дѣховнаго Православнѣи
Црѣкваи изданнїю, такоже Патронцѣи нашей приписѣмъ и офѣрѣмъ³⁶.

Inne przekształcenia świeckich konwencji dotyczą na przykład wierszy do zoila. Nie występują one w księgach cerkiewnych, zwłaszcza liturgicznych, których autorytet był bezdyskusyjny. Dominują za to w wydaniach nowych i autorskich, których twórcy walczyli o przychylność odbiorcy, na przykład w kompozycjach okolicznościowych, często polskojęzycznych³⁷. Ciekawym przykładem nawiązania do tej tradycji w księdze religijnej jest wiersz z lwowskiej edycji pism Jana Złotoustego i innych Ojców. Został on umieszczony po posłowniu, w którym prawdopodobnie tłumacz dzieła zwracał się do przedstawicieli środowisk duchownych, głównych odbiorców tej księgi, z prośbą o przychylność, modlitwne wsparcie w przyszłych zamierzonych trudach wydawniczych i o wybaczenie ewentualnych, a nieuniknionych pomyłek. Wiersz nawiązuje do powyższych treści; postać zgryźliwego krytyka, co prawda, nie została przywołana, ale nieprzychylni dziełu odbiorcy zostali wyobrażeni pod postacią personifikowanej zazdrości i skazani na przegraną w obliczu Bożej opatrności zawsze wspierającej zbożne dzieło:

Бѣѣ хвала, котрый здарылъ початкѣи быти /
И той превзатой книги докончити.
Кгда ковѣи Бѣѣ, до добраго допомагаеть /
Нѣкгда тамѣи задростѣи совою не подолаеть.
Янѣи такѣи колвекѣи можетѣи того достѣипити, /
Добромѣи прешкодѣи какою оучинити.
И для тогожѣи ты, оу всѣхѣи естѣи въ ненависти, /
У безещнаи и наддерѣи злаи задрости.
Предѣсажѣи, едно же злыхѣи, доброе въ совѣи маешь, /
Же свонни стрѣлами себе оубоодаешь.
И взрокѣи задростливыхѣи зѣи идѣи венцѣи померкаеть, /

³⁶ Октоихъ, сирѣчь Осмогласникъ, еллински же Параканттики, Лвовѣи 1700, k. 4 (nlb.).

³⁷ Por. przykłady tych wierszy w polskojęzycznych panegirykach na cześć Piotra Mohyły *Eucharisterion* i *Mnemosyne* oraz w kompozycji żalobnej *Echo żalu*, teksty por. H. Rothe, *Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647*, Giessen 1976, s. 314, 343, 375.

И вноутрьса нмъ з^а жалю срокогго оурибаеть.
 Кгда если речій потребныхъ поспѣхъ видають, /
 З^а оутрапеныа сердечного ажъ омдлѣвають.
 Нехайже са сама в^а совѣк задрость з^а идаеть, /
 Я Бѣъ з^а речій таковыхъ похвалень кываеть,
 Б^а пакихъ Церковъ завше, авы овфитовала /
 И кѣ оздовѣ свѣтно нини проквитала,
 Наоукъ Бѣославѣскихъ в^а гоиное розъминженье, /
 Я на вѣчное Бѣа в^а Трѣци оувельбенье³⁸.

Większość druków cyrylickich w XVII wieku to pozycje religijne, najliczniejszą ich grupę stanowią druki liturgiczne. Analiza tekstów umieszczonych w ramie wydawniczej pokazuje, że autorzy – bez względu na to, czy byli reprezentantami środowisk świeckich, czy duchownych – dobierając treści, zwykle uwzględniali charakter danego dzieła i jego odbiorcę, którym w wypadku ksiąg cerkiewnych było duchowieństwo. Stąd u świeckich przedmówców obserwujemy tendencje do wkraczania w problematykę teologiczną, obrzędowo-liturgiczną, nawet wówczas, gdy tekst jest dedykowany świeckiemu patronowi.

W dedykacjach pochwalnych pisanych przez hierarchów i kierowanych do świeckich patronów często eksponowane są takie cnoty i wartości, jak stałość wiary czy obrona Cerkwi, niekiedy laudacja jest przekierowana na duchownego przedstawiciela rodu. W wielu przedmowach oraz modlitewnych dedykacjach eksponowana jest postać króla, jako mecenasa i obrońcy, a w drugiej połowie XVII wieku na Lewobrzeżnej Ukrainie – cara. Zatem materiały budujące ramę wydawniczą są probierzem panującej sytuacji politycznej, interesującym świadectwem zapatrywań hierarchów na relacje ze świeckimi władcami oraz wyrazem społecznych oczekiwań względem patronów i zwierzchników.

Niektóre elementy w księgach tego typu to także modyfikacje konwencji charakterystycznych dla świeckiej kultury literackiej: wiersza herbowego, tytułowej formuły ofiarowania czy wierszy do zoila. Służyły one celom religijnym, a jednocześnie przykuwały uwagę, być może zaskakiwały, co było bardzo istotne dla barokowego odbiorcy i przydawało tekstom siły oddziaływania. A zatem pouczenia, wiersze herbowe, przedmowy czy posłowia w księdze religijnej, a nawet liturgicznej często zakładały te same społeczne, polityczne, czy propagandowe cele, co w świeckiej. Niemniej jednak wyraźnie dostrzegalne jest także dążenie, aby ich zawartość (w mniejszym lub większym stopniu) nawiązywała do zasadniczej problematyki danej pozycji, uwzględniając jej funkcję oraz duchowe, intelektualne i edukacyjne potrzeby odbiorcy.

³⁸ Бѣъ на чѣть и на задрость совѣк самоу и шкодливѣю, [w:] Иже въ сѣыхъ Оцѣ нашего Іованна Златоустого..., s. 447.

*Secular elements in the paratexts
of 17th-century Orthodox Church books
in Poland (selected examples)*

The texts of the front and back matter of religious publications (including liturgical) were compiled by lay and church authors who selected the content with a view to making the books useful for the target reader. Lay authors of front matter tackled theological, ritual and liturgical issues even in dedications to secular patrons. Dedications to patrons written by churchmen often praised their constancy in faith and defense of the Church. Sometimes, the laudation was redirected to a clergyman in the family. Not infrequently, prefaces and dedications of prayers gave much prominence to the patron of the Orthodox Church: the king or, in the 2nd half of the 17th century in Left-Bank Ukraine – the tsar.

The secular elements in this type of books included variations of popular literary conventions such as conversions of heraldic verses or title dedications to prayers. Clearly observable is thus a tendency to have the content of the text address the essential issues of the book, reflect its function, and satisfy the target reader's spiritual, intellectual and educational needs.